

İLK DÖNEM AKAİD ESERLERİNİN TEMEL NİTELİKLERİ: *el-FIKHU'L-EKBER* İLE *el-AKİDETU'T-TAHAVİYYE* ÖRNEĞİ

-Main Characteristics of Early Credal Treatises: Al-Fiqhu'l-Akbar and Al-Aqida at-Tahâviyya –

Ziya ERDİNÇ

Sakarya Ü. İlahiyat Fakültesi

Kelam A.B.D Araştırma Görevlisi

zerdinc@sakarya.edu.tr

Abstract *Creed/Akaid is a stage that reflects the period of emergence of Islamic speculative theology or Kalam. Aqaid studies have to be investigated to understand Islamic Theology Literatures' structure and forming of Islamic Theology Science. Also Akaid is outline of Islamic Belief. Especially with the purpose of analyzing Akaid texts which belong to first era, in this article it has been made comparison between Abu Hanifa's el-Fikhu'l-Ekber and Tahâvi's el-Akida. Both studies have the same subject besides they have different matters.*

It has been understood that current scientific and cultural situation with the social structure of its period, affect Akaid text's formation. That is to say, this shows that Islamic Theology are not static but dynamic.

Key Words: *Aqâid, Abu Hanîfa, Tahawî, Islamic Theology*

GİRİŞ

Akaid çalışmaları, kelam ilminin oluşum safhasını yansıtmaktadır. Bu nedenle kelam kitaplarının yapısal özelliklerini anlamak için, akaid eserlerine bakılması zorunludur.¹ Bu çalışmalar arasında önceki döneme ait olma, farklılıkların daha iyi tespiti için de aynı düşünce ekolüne ait olup farklı zaman ve coğrafyada yazılmış olma gibi kriterleri esas aldığımızda Ebu Hanîfe (ö. 150/767) ve Tahâvî (ö. 321/933) örnekleri doğrultusunda bu konuyu işlemenin uygun olacağını düşündük. Akaid eserlerinin yazılış gerekçesi, yazarların yaşadıkları zaman ve zeminin imkân ve şartları doğrultusunda şekillenmiştir. Nitekim Ebu Hanîfe, eserinin hemen giriş kısmında *el-Fikhul-Ekber*'in tevhid hakkında olduğunu ve sahih itikadı yerleştirmek için yazıldığını belirtir. Sahih itikadı da “İslam dininin amentüsü” diye bildiğimiz

¹ Biçer, Ramazan, “İtikadi Konular Halka Nasıl Sunulmalı?”, Kelam Araştırmaları Dergisi, 2011, 9:2, s. 8-9

altı şarta iman etmek olarak zikreder. Ebu Hanîfe, bu konuda müslümana gerekli olan şeyin dil ile imanını ikrar etmek olduğunu belirtir.²

İlk dönemlerde akaid alanında çalışma yapan Tahâvî, eserinin³ başında Ebu Hanîfe, Ebu Yusuf (ö. 183/798) ve Ebu Muhammed'in (ö. 189/805) görüşleri çerçevesinde Ehl-i sünnet ve'l-cemaatin akidesini ve bu âlimlerin inandıkları inanç esaslarını açıklayacağını belirtir.⁴ Burada iki önemli husus dikkatimizi çekmektedir. Birincisi, müellifin açık bir şekilde *Ehl-i sünnet ve'l-cemaat* kavramını kullanması; ikincisi de Ehl-i sünnet'in akidesini, zikrettiği üç âlimin mezhebine (Hanefî mezhebi) göre açıklayacağını belirtmesidir. Bu ifadesiyle onun, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat çatısı altında başka mezheplerin de bulunduğu işaret ettiğini söyleyebiliriz.

Tahâvî, Ebu Hanîfe'nin akaidini ve görüşlerini açıklamaya çalışmasına rağmen, onun görüşleri ile kendi yaklaşımları arasında bazı farklılıklar mevcuttur. Şöyle ki:

1. Ulûhiyet

Her iki eserde işlenen halku'l-Kur'an, kaza ve kader ile ef'al-i ibad konuları Allah'ın isim ve sıfatları ile doğrudan ilişkili olduğu için bu başlık altında inceleyeceğiz.

1.1. Allah'ın Birliği (Tevhid)

Ebu Hanîfe eserinin tevhid hakkında olduğunu beyandan sonra tevhidin nasıl olması gerektiğini açıklamaktadır. Allah Teâlâ'nın vahid olduğunu, fakat bunun sayı ve şerîki olmamak şeklinde iki çeşit olduğunu belirterek; O'nun, şeriki olmamak yönünden vahid olduğunu zikreden müellif, böylece müşriklerin Allah hakkındaki anlayışlarının yanlış olduğunu belirtmiştir. Çünkü onlar sayı yönünden tekliği kabul ediyorlar fakat icraatında, fiillerinde ortaklar icad ediyorlardı. Müellif daha sonra Allah Teâlâ'nın doğurmamış ve doğmamış olduğunu, denginin olmadığını;

² Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber* (el-Mağnisâvî, *Şerhu'l-Fıkhu'l-Ekber*), Dâru'n-Nil, İstanbul, 2007, s. 5; Ayrıca bk. Kılavuz, A. Saim, "Akaid", *DİA*, II, s. 212-215; Gör, Salih, "el-Fıkhu'l-Ekber Eserleri Bağlamında Ebû Hanîfe ve İmam Şâfiî'nin Kelâmî Görüşleri" (Yüksek Lisans Tezi), *SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sakarya, 2012, s. 58

³ Tahâvî'nin akidesinin değişik baskıları mevcuttur. Biz bu makalede Lübnan'da müstakil bir risale olarak neşredilen metni esas alacağız. Verdiğimiz sayfa numaraları bu baskıya uygun olacaktır. Ebû Cafer Et-Tahavi, *el-Akîdetu't-Tahaviyye*, Dâr-u İbn-i Hazm, Lübnan (Beyrut), 1995

⁴ et-Tahâvî, *Akide't-Tahaviyye*, s.7; Ayrıca bk. Aytakin, Arif, "el- Akîdetu't-Tahâviyye", *DİA*, II, 259

mahlûkatından hiçbir Şeye benzemediği gibi onlardan hiçbir Şeyin de O'na benzemediğini belirtmektedir.⁵

Tahâvî de, Allah Teâlâ'nın tek olduğunu ve ortağı olmadığı belirtirken *el-Fıkhu'l-Ekber*'deki gibi O'nun hangi yönden tek olduğunu açıklamamaktadır. Tahâvî, Allah'ın kemal sıfatlarla muttasıf olmasını da, birliği içinde ele almaktadır.⁶

1.2. Allah'ın Sıfatları ve İsimleri

Ebu Hanîfe, zâti ve fiilî sıfat ayırımını yaptıktan sonra⁷ zati sıfatlar bağlamında hayat, kudret, ilim, kelam, sem', basar ve iradeyi; fiilî sıfatlar bağlamında da tahlîk, terzik, inşa', ibda ve sun' gibi sıfatları zikreder. Müellif, Allah'ın isimlerinin, zati ve fiili sıfatlarının ezeli ve ebedi olduğu meselesi üzerinde uzunca durmaktadır.⁸ Ona göre, O'nun hiçbir isim ve sıfatı sonradan meydana gelmiş (hâdis) değildir. O, ezelde sıfatı olan ilimle âlim; kudretle kâdir; kelamla mütekellim; tahlîk ile yaratandır.⁹ Diğer bir taraftan isim ve sıfatların ezeli olması, bu isim ve sıfatların mahalli olan eserlerin de, ezeli olmasını gerektirmemektedir. Fâil, fe'1, hâlik, tahlîk ezeli; ama mefûl ve mahlûk hâdistir.¹⁰ Ebu Hanîfe sıfatların ezeli liği konusundaki tevakkufu, "Allah'ın isim ve sıfatlarının ezeli olduğunu inkâr eden ve fikir beyan etmekten uzak duran veya Őüphe eden kimsenin küfre düşeri ve Allah'ı inkâr etmiş olur" diyerek reddeder¹¹ Ayrıca o, Allah'ın sıfatlarının, mahlûkatın sıfatlarından farklı olduğuna da değinir. Biz, işitme, görme ve konuşma için bazı organlara muhtaç iken, Allah Teâlâ teccimi çağırır bu tür Şeylerden münezzehtir.¹²

Sıfatlar konusu, *Akide't-Tahâvîyye*'de tevhid bahsi anlatılırken, üzerinde en çok durulan meseledir. Tahâvî, Allah Teâlâ'nın her Şeye gücü yettiğini, hiç bir mahlûka benzemediğini, ezeli, ebedi ve daimi olduğunu, fehimlerin onu idrakten uzak olduğunu, hayat sahibi ve kayyum, yaratan, rızık veren, öldüren ve diriltten olduğunu ifade eder.¹³ Ona göre, Allah Teâlâ sıfatlarıyla ezeli olarak vardır ve sonsuza kadar da var olacaktır. Mahlûkatı yaratmadan önce de bu sıfatlarla

⁵ Ebu Hânife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 5

⁶ et-Tahâvî, *Akide't-Tahaviyye*, s. 8

⁷ M. Watt bu taksim in ancak H. IV. Asırda yapılmış olabileceğinin söylemektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Watt, Montrogomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkür Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlali, şa-to Yayınları, İstanbul: 2001, s. 165

⁸ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 5

⁹ Ebu Hânife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 6

¹⁰ Ebu Hânife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 6

¹¹ Ebu Hânife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 6

¹² Ebu Hânife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 7

¹³ et-Tahâvî, *Akide't-Tahaviyye*, s.8

muttasıftı. Varlıkları yarattıktan ve benzersiz bir şekilde ihdas ettikten sonra halık ve bâri isimlerini kazanmış değildir. Terbiye edilen şeyler yok iken de Cenab-ı Allah'ta rububiyet manası vardı. Varlıkları yaratmakla sıfatlarından herhangi bir azalma veya artma meydana gelmemiştir. Hiçbir şeye muhtaç değildir, her şey O'na muhtaçtır. Allah Teâlâ mahlûkatı yaratmadan önce onların ne yapacaklarını ezeli ilmiyle biliyordu.¹⁴ Cenab-ı Allah sıfatlarıyla beşer gibi değildir. Allah'ı insanlarla ilgili mana mefhumlarla vasıflandıran kimseler küfre girmiştir.¹⁵

Her iki risalede dikkat çeken bir husus, sonraki dönemlerde pek çok akaid-kelam kitaplarında “Allah'ın sıfatları zatının ne aynıdır ne de gayrıdır” şeklinde ifade edilen zat-sıfat ilişkisine bu risalede değinmemesidir.¹⁶

Ebu Hanîfe, yed, vecih, nefis gibi haberî sıfatların Kur'an-ı Kerim'de nasıl beyan buyrulmuşsa o şekilde var olduğunu; Ehl-i i'tizal ve kaderin dediği gibi “O'nun eli, kudreti ve nimetidir” demenin sıfatların iptali (inkar) anlamına geleceğini vurgulamaktadır.¹⁷ Ayrıca müellif, *yed* dışında İslam bilginlerinin zikretmiş oldukları Allah'ın diğer isim ve sıfatlarını farsça söylemek caizdir. Mesela teşbihsiz ve keyfiyetsiz “ru-yi hudaı” demek caizdir. Fakat yedullah için “dest-ı huda” demek caiz olmaz.¹⁸

Haberî sıfatlar konusunda Tahâvî herhangi bir açıklama yapmamaktadır.

1.3. Halku'l-Kur'an

Halk-ı Kur'an konusunda, önce Kur'an'ın tarifini yapan Ebu Hanîfe, daha sonra da bizim Kur'an'ı telaffuzumuz, yazmamız ve okumamızın mahlûk olduğunu, ancak Kur'an'ın kendisinin gayr-ı mahlûk olduğunu izah eder. Bu yaklaşımın eş'arî kelamcılar tarafından yapılan *kelam-ı nefsi* ve *kelam-ı lafzî* tasnifine zemin hazırladığı söylenebilir. Müellif, Kur'anda yer alan kıssalar ve bazı peygamberler ve şahısların konuşmalarına da değinir. Ona göre bu konuşmalar Allah'ın o kimselerden haber vermek suretiyle konuşmasıdır. Dolayısıyla kelamullahtır ve ezeldir. Mezkûr peygamber ve kişilerin kelamı ise mahlûktur.¹⁹

Ebu Hanîfe ayrıca, Kur'an ayetlerinin fazilet sıralamasına da değinmektedir. Ona göre ayetlerin Allah'ın kelamı olması açısından faziletleri ve büyüklükleri

¹⁴ et-Tahâvî, *Akide't-Tahaviyye*, s. 9-11

¹⁵ et-Tahâvî, *Akide't-Tahaviyye*, s. 13

¹⁶ Mevlüt Özler, “İki Akaid Metni; el-Fıkhu'l-Ekber ile en-Neseî Akaidi'nin Muhteva açısından Mukayeseli Bir Tahlili”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, sayı:14, s. 56

¹⁷ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 7

¹⁸ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s.13

¹⁹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 6

eşittir. Ancak bazı ayetlerde sadece faziletü'z-zıkr (kâfirlerden bahseden ayetler gibi) bazılarında da hem faziletü'z-zıkr hem de faziletü'l-mezkûr (peygamberlerden ve mü'minlerden bahseden ayetler gibi) vardır.²⁰

Akidetu't-Tahâviyye'ye baktığımızda, Tahâvî'nin de Kur'an'ın Allah kelamı olduğuna ve beşer kelamı gibi mahlûk olmadığına değindiğini görmekteyiz. Fakat Tahâvî, "halku'l Kur'an" üzerinde fazla durmamakla birlikte²¹ Ebu Hanîfe'den farklı olarak Kur'an'ın Allah'tan keyfiyetini bilmediğimiz bir şekilde söz olarak geldiğini ifade etmek suretiyle vahyin keyfiyetinin bilinemeyeceğine de değinmektedir. Diğer önemli bir farklılık da Tahâvî'nin, Kur'an'ın beşer kelamı olduğunu iddia eden kimsenin küfre girdiğini ve dolayısıyla cehenneme gireceğine değinmesidir. Tahâvî bu meseleyi önemli görüyor olacak ki pek çok meselede ayetten delil getirmemesine rağmen bu konuda, " 'Bu, insan sözünden başka bir şey değildir', Ben onu(bu şekilde söyleyeni) sekara (cehenneme) atacağım." (Müddessir, 74/25-26) ayetleriyle istidalde bulunmaktadır.²²

1.4. Rü'yetullah

Ebu Hanîfe'nin yaşadığı dönemde mu'tezilî düşünce oluşmaya başlamış olduğuna göre, rüyetullah'a değinmesi doğal olacaktır. Ancak Ebu Hanîfe, derin tartışmalara girmeden ve herhangi aklî veya naklî bir delil de zikretmeden sahih akideyi vezir bir şekilde ifade etmektedir. Ona göre müminler, cennette kendileriyle Allah Teâlâ arasında bir mesafe olmaksızın baş gözleriyle teşbihsiz ve keyfiyetsiz olarak göreceklendir.²³

Tahâvî, cennet ehl-i için Allah Teâlâ'nın -ihatasız ve keyfiyetsiz olarak görülmesinin hak olduğunu belirttikten sonra, rü'yetullah konusunda Ehl-i sünnet'in en çok istimal ettiği delil olan Kıyame Suresi 22. ve 23. ayet-i kerimeleri zikretmektedir. Daha sonra bu konuda Hz. Peygamberden gelen sahih hadislerin bulunduğuna değinmekle birlikte bu hadislerin hangileri olduğu üzerinde

²⁰ Ebu Hânife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s.13

²¹ Akidetü't-Tahâviyye'nin şerhini yapan İbn-i Ebi'l-İzz, Tahâvî'nin kendi döneminin şartlarını göz önünde bulundurarak sadece iki kelimeyle açıklamakla yetindiği bu konuyla ilgili neredeyse yapılan tüm görüşleri ele alıp incelemiş ve meseleyi on sayfada şerh etmiştir. Bk. İbn-i Ebi'l-İzz, *Şerhu't-Tahâviyye fî Akideti's-Selefiyye*, Vizaretu'ş-Şuuni'l-İslamiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşad, Riyad : h. 1418, s.131-141

²² et-Tahâvî, *Akide't-Tahaviyye*, s. 13; Ayrıca bk. Aydın, Tefvik, "Ebu Cafer et-Tahâvî'nin el-Akidetu't-Tahaviyye'deki Bazı Kelami Meselelerin Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans Tezi), Konya: 2011, s. 54-55

²³ Ebu Hânife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 11

durmamaktadır. Ayrıca Tahâvî, kişilerin bu ayet ve hadisleri kendi hevalarına göre te'vil edip Allah ve resûlünün murad ettikleri manadan uzaklaştırmasını eleştirir.²⁴

1.5. Kaza ve Kader

Ebu Hânîfe, Allah Teâlâ'nın varlıkları yoktan var ettiğini ve yaratmadan önce de ezeli olarak onları biliyor olduğunu belirtmektedir. Daha sonra konuyla ilgili kısaca şunlara değinmektedir. Dünyada olsun ahirette olsun her şey ancak O'nun meşietî, ilmi, kazâsı ve kaderiyle levh-i mahfuzda yazmış olduğu şekilde olur. Fakat Levh-i mahfuz'daki bu kitabet vâsfendir, hükmen değildir. Mağnisâvî, hükmen yazmayı “ Zeyd mü'min olsun, Amr kâfir olsun” örneğiyle, vasfen yazmayı da “Zeyd iradesiyle mü'min olacak, Amr iradesiyle kâfir olacaktır” örneğiyle açıklamaktadır.²⁵ Kaza, kader ve meşiet ezeli olarak Allah'ın sıfatlarıdır. Allah Teâlâ ma'dûmu, yokluğu durumunda ma'dûm olarak ve var ettiğinde de nasıl olacaksa öyle bilir. Mevcûdu, varlığında mevcûd olarak ve yok olduğunda da nasıl olacaksa öyle bilir. Diğer durumlar da bunun gibidir. Bütün bu durumlarda Allah Teâlâ'nın ilmi ve kaderi değişmez, ilmine yeni bir şey eklenmez. Değişme ve uyumsuzluk mahlûkatta meydana gelir.²⁶

Tahâvî, kaza ve kader meselesini geniş bir şekilde ele almaktadır. O, kaderi Allah'ın mahlûkatından gizlediği, herhangi bir mukarreb meleğin ve resûlün muttali olamayacağı bir sır olarak tarif eder. Allah'ın kader defterini dürüp kaldırdığını dolayısıyla bu konuda ayrıntılara girip fikir ileri sürmek kişinin ayaklarının kaymasına neden olabileceğini vurgular. Tahâvî, “O, bunu niçin yaptı” diyerek Allah'ın hükmünü sorgulayan kimselerin ‘yaptığından sorumlu tutulacak olanın Allah değil kullar olduğunu’ belirten ayetin (Enbiya, 21/23) hükmüne karşı çıkmış olacakları için küfre düştüklerine de değinmektedir.²⁷ Allah Teâlâ, mahlûkatın yapacakları şeyleri önceden bilmektedir, yapacakları işleri yapmadan önce hepsini bilmektedir. Bunu kesin bir şekilde takdir etmiştir, bu konuda hükmünü vermiştir. Yaratılmışların hepsi bir araya gelse takdirini ve hükmünü değiştiremezler, engelleyemezler.²⁸ O, cennet ve cehenneme girecek kimselerin sayısını topyekûn biliyor ve bu sayıda herhangi bir artma ve azalma olmayacaktır. Varlıkları

²⁴ et-Tahâvî, *Akide't-Tahaviyye*, s. 13-14

²⁵ Ebu Hânîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 32

²⁶ Ebu Hânîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s.8; Hasan Kurt, “Sistematik Kelam açısından İmam-ı Azam Ebu Hanîfe'nin Akaid Risalelerinde İman Esasları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, cilt: XV, sayı:1, s. 120-121

²⁷ et-Tahâvî, *Akide't-Tahaviyye*, s. 17

²⁸ et-Tahâvî, *Akide't-Tahaviyye*, s.18

yaratmadan önce onları biliyordu. Onlardan said olan kimse Allah'ın kazasıyla said olmuştur, şaki olan kimse de Allah'ın kazasıyla şaki olmuştur.²⁹

1.6. Ef'al-i ibad

Ebu Hanife'ye göre iman ve küfür kulların fiilleridir. Allah Tealâ kâfiri, inkârı durumunda kâfir olarak bilir. Kişi inkârdan sonra iman ederse; Allah'ın ilmi ve diğer sıfatları değişmeksizin onu, iman etmesi durumunda mümin olarak bilir ve sever. Hakikatte hareket ve skn gibi kulların bütün fiilleri onların kendi kesbleridir. Onların yaratıcısı Cenab-ı Allah'tır. Zikredilen fiillerin tamamı onun meşieti, ilmi, kazası ve kaderiyedir.³⁰ İyilik cinsinden olan fiiller olsun, masiyetler olsun, bütün fiiller ancak Allah'ın kazâsı, takdîri ve dilemesiyle gerçekleşebilir. Fakat masiyet türünden olan fiillerde Allah'ın rızası, muhabbeti ve emri yoktur.³¹ Müellife göre, Allah bir lütuf olarak dilediğini hidayete ulaştırır ve dilediğini de saptırır. Saptırması da *hızlandırdır*; yani kulunu razı olduğu Şeye muvaffak kılmamasıdır. Allah Tealâ'nın böyle muamele etmesi adaleti olmaktadır.³² Böylece kişi icbar altına girmeyip, zgr iradesini kullanmış olmaktadır.

Tahavî de, kulların fiillerinin Allah'ın yaratması ve kulun kesbiyle olduğunu kabul etmektedir. Ona göre Allah'ın meşieti, tüm meşietlere üstün gelmiştir. Tahavî, kullardan sorumluluğun kalkmadığını belirtmek için Allah'ın dilediğini yaptığını ifade ettikten sonra, O'nun asla zalim olmadığını vurgular. Allah, kula kaldıramayacağı yükü yüklemez.³³ Yani, her ne kadar Allah Tealâ fiilleri yaratıyor ve onun meşieti üstün olsa da, kulun hr iradesi engellenmiş olmuyor. Eğer kulun iradesi ortadan kalksaydı, Allah Tealâ'nın cezalandırması zulmü netice verirdi ki bu da muhaldir.

2. Nübüvvet

Genel olarak peygamberlik müessesesi özel olarak Hz. Peygamber'in nübüvveti ile vahiy meseleleri Sistematik Kelam açısından nübüvvet başlığı altında ele alındığı için biz de bu makalede, her iki akaid eserinde dağınık bir Şekilde değinilen bu konuları derli toplu bir Şekilde nübüvvet alt başlıkları olarak inceleyeceğiz.

²⁹ et-Tahavî, *Akide't-Tahaviyye*, s.16

³⁰ Ebu Hânife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 8-9

³¹ Ebu Hânife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 9; Mevlüt zler, " İki Akaid Metni; el-Fıkhu'l-Ekber ile en-Nesefi Akaidi'nin Muhteva açısından Mukayeseli Bir Tahlili", s. 58

³² Ebu Hânife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 12

³³ et-Tahavî, *Akide't-Tahaviyye*, s.27

2.1. Peygamberlerin Sıfatları

Ebu Hanîfe, peygamberlerin sıfatlarından sadece ismete değinir. Ona göre peygamberler küçük olsun büyük olsun günahın her türlüşünden inkâr ve çirkin şeylerden münezzehtir. Peygamberlerden zelle ve hatalar zuhur edebilir.³⁴ Dikkat edilirse Ebu Hanîfe, peygamberlere küçük günahları da izafe etmemiş. Ebu Hanîfe'nin bu görüşü, başta Matûridî olmak üzere genel olarak Matûridî kelim geleneğine bağlı mütekellimleri etkilemiştir. Matûridîlerin bu yaklaşımlarındaki, peygamberlerden zuhurunu mümkün gördükleri zelle'nin³⁵, “kasıt olmaksızın bazı kusurlar işlemek” anlamına geldiği kabul edilmektedir.

2.2. Hz. Peygamber (s.a.s)

Ebu Hanîfe, Hz. Muhammed'in (s.a.s) Allah'ın habîbi, kulu, resûlü ve nebisi olduğuna değinmektedir. . Hz Peygamber putlara tapmamış, göz açıp kapamak kadar kısa bir süre bile, Allah'a şirk koşmamış ve asla küçük ya da büyük günah işlemiştir.³⁶

Ebu Hanîfe'nin çalışmasında dikkat çekebilecek bir husus ise, “hatemü'l-enbiya” konusuna değinmemesidir.

Tahâvî ise, bu konuda Hz. Peygamberin (s.a.s) Allah'ın kulu ve elçisi olduğunu beyan etmekte, ardından onun “hatemü'l-enbiyâ” olduğunu ve ondan sonra peygamber gelmeyeceğinin üzerinde durmaktadır.³⁷

Nübüvvet meselesi, her iki risalede de çok kısa ele alınmış, üzerinde fazla durulmamıştır. Bu durum, ilk dönemlerde peygamberlik kurumu ile alakalı tartışmaların çok fazla gündemde olmadığını göstermesi açısından önemlidir.³⁸

2.2.1.Miraç

Ebu Hanîfe, mi'rac ile alakalı haberin hak olduğunu söylemektedir. Ona göre, bunu inkâr eden kimse, bid'atçıdır ve sapkınlığa gitmiştir.³⁹

Tahâvî, mi'rac bahsini biraz daha ayrıntılı ele almaktadır. O, Hz. Peygamber'in şahsıyla yakazada semaya yükseldiğini, oradan da Allah'ın dilediği

³⁴ Ebu Hânîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 9

³⁵ Mustafa Akçay, “ Kelim Literatüründe Peygamber Zelleleri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*”, 2012, cilt: XIII, sayı:24, s. 10

³⁶ Ebu Hânîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 9

³⁷ et-Tahâvî, *Akide't-Tahaviyye*, s. 12

³⁸ Özarslan, Selim, “Sevadu'l-Azam ile el-Akidetu't-Tahâviyye'nin İçerik Açısından Karşılaştırmalı Bir Tahlili”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2001, s. 208

³⁹ Ebu Hânîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 14

yüceliklere çıktığını ve ikramlara mazhar olduğunu zikretmektedir. Ayrıca mi'rac ile ilgili “kalb gözün gördüğünü yalanlamadı” (en-Necm, 53/11) ayetini delil getirmektedir.⁴⁰

2.3. Olağanüstü Haller

Ebu Hanîfe, insanlarda zuhur eden harikûlade halleri mu'cize, keramet ve istidrac olmak üzere üç kısma ayırır. Peygamberlerin elinde zuhur eden harikulade işler mucize ve salih kimselerin elinde zuhur eden olağanüstü halleri de keramet olarak değerlendirmektedir. Keramet ve mucize olarak isimlendiremeyeceğimizi söylediği, Allah düşmanlarında sudur eden olağanüstü fiilleri ise istidrac olarak nitelendirmektedir. Allah Teâlâ kâfirleri yavaş yavaş inkârda derinleştirmek için onların ihtiyaçlarını gideriyor. Böylece onlar, gururlanırlar azgınlıklarını ve inkârlarını arttırırlar.⁴¹

Mu'cize ve keramet gibi hallerin Ebu Hanîfe döneminde tartışılmadığını, tasavvufun İslam kültürüne girmesiyle tartışılmaya başlandığını, dolayısıyla *el-Fıkhu'l-Ekber*'in Ebu Hanîfe'ye nisbetinin zayıf olduğunu ifade eden bir görüş olsa bile pek kabul görmemiştir. Zira, Ebu Hanîfe risalesinde sadece kendi döneminde tartışma konusu olan meseleleri tartışmamıştır. Başka meselelere de kısaca değinmiştir.⁴²

Tahâvî ise olağanüstü hallerden sadece keramete değinir. Keramete inandıklarını ve bu konuda güvenilir kimselerden gelen rivayetleri kabul ettiklerini belirtir.⁴³

2.4. Kitaplar

Her iki müellif de sadece kitaplara imanın gerekli olduğunu belirtip ayrıntıya girmezler. Kitapların hangileri olduğuna dair herhangi bir açıklamada bulunmamaktadırlar.⁴⁴

3. Sem'iyat

Ahirete taalluk eden ve meleklerle ilgili meseleler “sem'iyat” başlığı altında ele alınmıştır.

⁴⁰ et-Tahâvî, *Akide't-Tahaviyye*, s. 15

⁴¹ Ebu Hânife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s.10

⁴² Mevlüt Özler, “ İki Akaid Metni; el-Fıkhu'l-Ekber ile en-Nesefî Akaidi'nin Muhteva açısından Mukayeseli Bir Tahlili”, s. 48

⁴³ et-Tahâvî, *Akide't-Tahaviyye*, s. 31

⁴⁴ Ebu Hânife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 5; et-Tahâvî, *Akide't-Tahaviyye*, s. 20

3.1. Kıyamet Alametleri

Ebu Hanîfe *el-Fıkhu'l-Ekber* risalesinde, kıyamet alametlerinin hak olduğunu ve gerçekleşeceğini zikretmektedir. Bazı kıyamet alametlerini şu şekilde sıralar: Deccal'in ortaya çıkması, Ye'cüc ve Me'cüc'ün çıkması, güneşin batıdan doğması, Hz. İsa'nın semadan nüzûlu ve diğer alametler.⁴⁵

Tahâvî de, kıyamet alametlerinin hak olduğuna değinir. Kıyamet alametlerine örnek olarak Deccal'in çıkması, Nüzul-u İsa (a. s), güneşin batıdan doğması ve yerden bir dabbenin çıkmasını verir.⁴⁶

3.2. Kabir Azabı ve Suali

Ebu Hanîfe'ye göre münker ve nekirin kabirde ölen kimseye soru sorması, gerçekleşecek olan bir hakikattir. Kabirde ruhlar, cesetlere iade edilecektir. Kâfirlerin tamamı ve müminlerden bazı günahkârlar için kabrin sıkıştırması ve kabir azabı da haktır ve mümkündür.⁴⁷

Tahâvî'ye baktığımızda, o da kabir azabının ve sorgu-sualin hak olduğunu söylemektedir. Bu konuda Hz. Peygamber ve sahabilerden gelen rivayetleri kabul ettiklerini söyleyerek, “kabir, ya cennet bahçelerinden bir bahçe ya da cehennem çukurlarından bir çukur olduğu”nu belirtir.⁴⁸

3.3. Haşir ve Ahiret Halleri

Ebu Hanîfe'ye göre, ahirette amellerin tartılıp hesaplanması anlamına gelen mîzan haktır. Hz. Peygamberin (s.a.s) havzı ve hasımlar arasında (haksız olan kişiden iyiliklerinin alınıp haklı olana verilmesi şeklinde) kısaslaşma da haktır. Eğer kendisinden hak alınacak kişinin iyilikleri yetmezse, haklı olanın günahları, haksıza yüklenmesi suretiyle kısas gerçekleşecektir ve bu mümkündür.⁴⁹ Cennet ve cehennem bugün yaratılmış olarak vardır. Her ikisi de sonsuza kadar devam edecekleri gibi, Allah'ın azabı ve mükâfatı da sonsuza dek devam edecektir.⁵⁰

Tahâvî öldükten sonra dirilişe, kıyamet gününde ceza ve mükâfata, amellerin arz edilmesine, hesaba, amel defterinin okunmasına, sırata ve mizana inandıklarını

⁴⁵ Ebu Hânife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 14

⁴⁶ et-Tahâvî, *Akide't-Tahaviyye*, s.31

⁴⁷ Ebu Hânife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 13

⁴⁸ et-Tahâvî, *Akide't-Tahaviyye*, s. 27

⁴⁹ Ebu Hânife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 13

⁵⁰ Ebu Hânife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 12

söylemektedir. Yine Ebu Hanîfe’de olduğu gibi cennet ve cehennemin yaratılmış olduğunu ve asla yok olmayacaklarını belirtmektedir.⁵¹

3.4. Şefaaf

Bu konuda Ebu Hanîfe, genel sünni düşünceyi kısaca belirtmektedir. Ona göre peygamberlerin (a.s) ve Hz. Peygamber’in (s.a.s.) günahkâr mü’minlere ve azabı gerektiren büyük günahları işleyen kimselere şefaati haktır ve bu husus naslarda sabittir.⁵²

Tahâvî de, şefaatin hak olduğuna değinmektedir. Büyük günah sahiplerine şefaaf edecek kimseler olarak Ebu Hanîfe peygamberleri ve özellikle Hz. Peygamberi zikrederken, Tahâvî, “ehl-i taattan olan şefaaf ediciler şefaaf edecekler” diyerek, şefaaf edecek grubu mutlak bırakır.⁵³

3.5. Meleklerle İman

Ebu Hanîfe, meleklerle inanmanın gerekli olduğunu ifade etmek ve münker-nekir meleklerinin kabirde soru soracaklarını zikretmek dışında meleklerle ilgili bir açıklamada bulunmamaktadır.⁵⁴

Tahâvî ise, bunlardan bahsetmekle beraber, kiramen kâtibin melekleri ve ölüm meleğine inanmanın gerekliliğine de değinmektedir.⁵⁵

4. Diğer Konular

Kelam ilminde usul-u selâse diye nitelendirilen ulûhiyet, nübüvvet ve sem’iyyat ana başlıkları altında ele alamadığımız ancak her iki akide kitabında yer alan meseleleri de bu başlık altında incelemeyi uygun gördük.

4.1. İman ve Amel İlişkisi

İman-amel ilişkisi, Müslümanlar arasındaki ihtilafların sebeplerini oluşturan temel problemlerden birisidir.⁵⁶ Bu konuda Ebu Hanîfe, mü’min bir kimseye azap dokunmayacağını veya cehenneme girmeyeceklerini söylemediklerini belirtmektedir. Daha sonra dünyadan imanlı olarak ayrılan mü’minin, fasık da olsa

⁵¹ et-Tahâvî, *Akide’t-Tahaviyye*, s.26

⁵² Ebu Hânife, *el-Fıkhu’l-Ekber*, s. 12

⁵³ et-Tahâvî, *Akide’t-Tahaviyye*, s. 23

⁵⁴ Ebu Hânife, *el-Fıkhu’l-Ekber*, s. 5, 13

⁵⁵ et-Tahâvî, *Akide’t-Tahaviyye*, s. 25

⁵⁶ Çelebi, İlyas, “Akidenin Kelamlaşması ve Kelamın Akideleşmesi Üzerine”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 2:1, 2004, s. 24; Ayrıca bk. Esen, Muammer, *Ehli Sünnet: Kavramın Oluşum ve Gelişim Süreci*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara: 2009, s. 33-34

ebedi olarak cehennemde kalacağını söylemediklerini zikretmektedir. Ebu Hanîfe, iman olduktan sonra iyiliklerin kesinlikle kabul edileceğini ve günahların da affedileceğini söyleyen Mürcie'nin görüşünü reddeder. Kendi düşüncesini şöyle belirtir: “Bir kimse tüm şartlarını sağlayarak, iyilikleri ibtal eden kusurlardan uzak kalarak ve imanlı olarak bu dünyadan ayrılana kadar, küfür ve irtidad ile de onu ibtal etmeksizin bir iyilik yapsa, Cenab-ı Allah o iyiliği zayi etmez, onu mümin kabul eder ve mükâfatlandırır.” Şirk ve küfür dışında bir günah işleyen kimse tövbe etmeden ve imanlı olarak ölürse, o kişi Allah'ın dilemesine tabidir. Allah Teâlâ dilerse onu cezalandırır dilerse de affeder, her iki durum da mümkündür.⁵⁷ Dolayısıyla amel tamamen imanın bir parçası olmadığı gibi, imandan tamamen bağımsız bir fiil de değildir.

Tahâvî, Hz. Peygamberin ümmetinden olup büyük günah işlemiş kimselerin mümin olarak Allah'a kavuşmuş olmaları şartıyla- tövbe etmemiş olsalar bile- cehennemde ebedi olarak kalmayacaklarını belirtmektedir. Dolayısıyla ehl-i kıblenin, günah sebebiyle -haram olan günahı helal saymadıkça- tekfir edilemeyeceğini söyler.⁵⁸ Tahâvî burada günahın, imanı olduğu için onu işleyen kimseye zarar vermeyeceğini söylemediklerini açıklama gereği duyar. Yani Mürcie'nin amelin imanı etkilemeyeceği şeklindeki görüşünü benimsemediklerini ifade etmiş olmaktadır. Tahâvî günahkâr kimse hakkında, ümit ve korku arasında olmak gerektiğini söylemektedir. Yani bağışlanması hususunda umudu kesmemek ve “kesinlikle bağışlanacaktır” gibi bir düşünceye de kapılmamak gerekiyor. Allah'ın gazabından emin olmak ve rahmetinden ümidini kesmek kişiyi dinden çıkarır.⁵⁹

4.2. İman ve İslam Kavramları

Ebu Hanîfe'ye göre iman, ikrar ve tasdiktir. İman, kendisine inanılan şeyler açısından artıp eksilmez. Fakat yakın ve tasdik yönünden artıp eksilir. Bütün mü'minler iman ve tevhitte eşittirler, amelde birbirlerinden üstünlükleri olabilir. Müellife göre İslam ise, teslim ve Allah'ın emirlerine boyun eğmektir. Her ne kadar sözlükte İslam ve iman birbirlerinden farklı olsalar da iman, islamsız; islam da imansız olamazlar. İç ile dış gibidirler. İman, İslam ve şer'i hükümlerin tamamı din olarak tesmiye edilir.⁶⁰

Tahâvî, iki farklı şekilde imanın tarifini yapmaktadır. Birinci tarifte, imanın dille ikrar, kalb ile tasdikten ibaret olduğunu açıklar. Diğerinde ise, imanı mü'menin

⁵⁷ Ebu Hânife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 10

⁵⁸ et-Tahâvî, *Akide't-Tahaviyye*, s.22

⁵⁹ et-Tahâvî, *Akide't-Tahaviyye*, s. 21

⁶⁰ Ebu Hânife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 11

bih açısından tarif etmektedir. İmanın amentüde zikredilen hususlara inanmak olduğunu söylemektedir. İman ve İslam ayırımına girmeden ehl-i kibleyi -Hz. Peygamberin getirdiği şeyleri kabul ettiği ve haber verdiği şeyleri de tasdik ettiği sürece- mümin ve Müslüman olarak isimlendirdiklerine dikkati çekmektedir.⁶¹

4.3. Fazilet Sıralaması

Ebu Hanife'ye göre, peygamberlerden sonra insanların en faziletlisi Hz. Ebubekir'dir. Onu sırasıyla diğer hulefa-i râşidîn takip etmektedir. Yani fazilet sıralaması, tarihsel olarak halifelik sıralamasına uygun dűşmektedir.⁶²

Tahâvî, halifeler arasındaki bu sıralamayı kabul etmekle birlikte, peygamberlerle evliyaların fazilet sıralamasını da yapmaktadır. Ona göre, bir tek nebi, velilerin tamamından daha üstündür.⁶³ Ayrıca Tahâvî, selef âlimlerini ve onlardan sonra gelen tabiini ancak hayırla yâd ettiklerine değinir. Onlar hakkında kötü söz söyleyen kimse, yolun dışında çıkmıştır. Burada Tahâvî, o kimse için küfre girmiştir demez. Tahâvî'ye göre müminler, iman yönünden eşittir. Ancak takva bağlamında aralarında üstünlük söz konusu olmaktadır.

4.4. Mest Üzerine Mesh

Ebu Hanife'ye göre mest üzerine mesh etmek sünnettir. Tahâvî de mest üzerine meshi kabul etmektedir.⁶⁴

4.5. Günahkâr İmamın Önderliği

Ebu Hanife'ye göre ramazan ayının gecelerinde teravih namazı kılmak sünnettir. Müttaki olsun fâcir olsun Müslümanların arkasında namaz kılmak da caizdir.⁶⁵

Aynı şekilde Tahâvî de, müttaki olsun günahkâr olsun ehl-i kiblede olan kimselerin arkasında namaz kılınabileceğini söylemektedir. Ancak teravih namazına değinmediğini görüyoruz.⁶⁶

A) *el Akidetu't-Tahâviyye*'de Bulunup *el-Fıkhu'l-Ekber*'de Değinilmeyen Konular:

- ✓ Arş ve kürsinin hak olması

⁶¹ et-Tahâvî, *Akide't-Tahaviyye*, s. 20-23

⁶² Ebu Hânife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 9

⁶³ et-Tahâvî, *Akide't-Tahaviyye*, s. 29, 31

⁶⁴ Ebu Hânife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 10; et-Tahâvî, *Akide't-Tahaviyye*, s. 25

⁶⁵ Ebu Hânife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 10

⁶⁶ et-Tahâvî, *Akide't-Tahaviyye*, s. 23

- ✓Günahı emretmedikçe zalim olsa bile ulu'l-emre itaat etmek gerektiği
- ✓Levh ve kalem
- ✓Kiramaen Katibîn ve ölüm melekleri
- ✓İstitâa Meselesi
- ✓Ölüye dua etmenin ona fayda vereceği
- ✓Selef ulemasını ve tabiini hayırla yâd etmek gerektiği
- ✓Hiçbir velinin nebiden üstün olamayacağı
- ✓Kâhinin haber verdiklerinin tasdik edilmemesi
- ✓İslamın tek din olduğu başka dinlerin kabul edilmeyeceği
- ✓Ashabı sevmenin din, iman ve ihsan olduğu; ashaba buğz etmenin küfr, nifak ve azgınlık olduğu
- ✓Aşere-i mübeşşerenin cennetlik olduğunu ve buna bizim de şahitlik etmemiz gerektiği

B) *el-Fıkhu'l Ekber'de bulunup el-Akidetu't-Tahâvîyye'de yer almayan konular:*

- ✓Zat-i ve fiili sıfatlar ayırımı
- ✓Haberî sıfatlar
- ✓Fıtrat meselesi
- ✓Peygamberlerin hem küçük günah hem de büyük günahlardan beri olması, ancak zelle ve hata işleyebilecekleri
- ✓İman ve islam arasındaki fark
- ✓Teravih namazı
- ✓Mucize ve istidrac
- ✓Yed dışındaki Allah'ın sıfatları ve isimlerinin farsça söylenmesinin caiz olduğu
- ✓Ebeveyn-i resul
- ✓Hz. Peygamberin çocuklarının adları
- ✓Ahirette amellerin tartılması (mizan) ve hasımlar arasında hesaplaşma

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Akaid, kelam kitaplarının öncülleri olup, itikadi konuları özlü ve gerektiği kadarıyla ele alan çalışmalardır. Bu doğrultuda ilk dönem akaid eserlerini oluşturan el-Fıkhü'l-ekber ve Tahâvî Akaidi, ana tema itibarıyla birbirlerini tamamlamaktadır. Bununla birlikte çapraz bir değerlendirmede her iki eserde benzer olmayan konular da mevcuttur.

Akaid eserlerinin inanç konularının temel boyutlarına değindikleri düşünölmekle birlikte, doğrudan bir inanç nesnesi olmayan konular da bulunmaktadır. Buradan hareketle, iki eserin de buldukları zaman ve zeminin verileri doğrultusunda hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Bu veriler dikkate alınmasaydı veya her iki dönemin ihtiyaçları aynı olsaydı sözgelimi Tahavî yeni bir akide risalesi yazmaya gerek duymazdı. Ancak bazı meselerin güncelliğini yitirmesi ve bir kısım yeni problemlerin ortaya çıkması bütün bunlara cevap verecek güncel bir akide risalesi yazmayı zorunlu kılmıştır.

Risalelerin yazıldığı dönemler dikkate alındığında, müelliflerin daha çok toplumsal oluşumlar doğrultusunda konuları işledikleri anlaşılmaktadır. Bu nedenle isbat-ı vacib konusu işlenmemiştir. Bu yaklaşımla ilgili bir başka örnek de, halku'l-Kur'an meselesidir. Tahâvî, Kur'anın mahlük olmadığını sadece bir cümleyle ifade edip, Kur'an'ın beşer kelamı olmadığı üzerinde daha çok durmuştur. Bu durum Tahâvî'nin, yaşadığı ortam ve zamanın ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmasıyla açıklanabilir. Çünkü mutezilenin siyasal gücünü kaybetmesiyle halku'l-Kur'an meselesi her ne kadar entelektüel düzeyde tartışılsa da halk nezdinde öncelikli bir mesele olmaktan çıkmıştır. Tahâvî'nin ilmi faaliyetlerini sürdürdüğü Mısır coğrafyasında çok farklı dini inanca sahip insanların da bulunmasının etkisiyle Kur'an'ın beşer kelamı olup olmadığı daha çok öncelik arz eden bir problem halini almıştır. Tahâvî bu meseleyi önemseydiğinden olsa gerek ki, bu konuda ayet zikretme ihtiyacı hissetmiştir. Tahâvî'nin haberi sıfatlar konusuna değinmemesi de bu bağlamda değerlendirilebilir.

Tahâvî'nin ele aldığı konular arasındaki zalim imama itaat edilebileceği konusu ile ölümlere yapılan duanın ve okunan Kur'an ayetlerinin onlara ulaşabileceği konusundaki yaklaşımı, onun bulunduğu zaman ve zemindeki problemlerin bir yansıması olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu husus, genel-geçer bir akaid problemi olsaydı, her akaid yazarı bunu eserinde işleyecekti.

Öte yandan doğrudan bir inanç konusu olmamakla birlikte Hz. Peygamberin çocuklarının adları, teravih namazı ve abdestteki mesh meselesinin Ebu Hanıfe'nin akaidini yansıtan el-Fıkhü'l-Ekber'de yer alması da, dönemin tartışma konuları hakkında açıklama yapmak amacıyla olduğu düşünölebilir. Bu ifadelerin akaid konusu olmadığı halde eserde yer alması nedeniyle bir başkası tarafından eklenmiş

olma ihtimali yönündeki iddialar, uzak görünmektedir. Zira akaid çalışmaları, doğrudan halka yönelik bir eser olması nedeniyle, dönemin Müslümanlarını farklı alanlardaki dini konularda bilgilendirmek amaçlı olması mümkündür. Bu da bazı akaid prensiplerinin daha çok yerel şartlardan oluşan bir tür inanç konularının işleniş şekli olduğunu göstermektedir.

Bütün bunlar, Biçer'in de belirttiği gibi İslam düşüncesinin statik boyutunu temsil ettiği ileri sürülen (Selefilik) akaid metinlerinin dahi statik değil, dinamik olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- AKÇAY, Mustafa. «Kelam Literatüründe Peygamber Zelleleri.» *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIII, no. 24 (2011).
- AYDIN, Tefik. *Ebu Cafer et-Tahâvî'nin el-Akîdetu't-Tahâviyye'deki Bazı Kelami Meselelerin Değerlendirilmesi (Yüksek Lisans Tezi)*. Konya, 2011.
- AYTEKİN, Arif. «el- Akîdetu't-Tahâviyye.» (DİA) II (1989).
- BİÇER, Ramazan. «İtikadi Konular Halka Nasıl Sunulmalı?» *Kelam Araştırmaları Dergisi* , no. 9:2 (2011): 1-18.
- . *Küreselleşen Çağda İslam*. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010.
- CELEBİ, İlyas. «Akidenin Kelamlaşması Ve Kelamın Akideleşmesi Üzerine.» *Kelam Araştırmaları Dergisi*, no. 2:1 (2004): 23-26.
- EBU HANİFE. «el-Fıkhu'l-Ekber.» *Şerhu'l-Fıkhu'l-Ekber (el-Mağnisavî Şerhi)* içinde. İzmir: Dârü'n-Nil, 2011.
- HANEFÎ, İbn-i Ebi'l-İzz. *Şerhu't-Tahâviyye Fî Akîdeti's-Selefiyye*. Düzenleyen A. Muhammed ŞAKİR. Riyad: Vizaretu's-Şuuni'l-İslamiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşad, h. 1418.
- ESEN, Muammer. *Ehli Sünnet: Kavramın Oluşum Ve Gelişim Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- GÖR, Salih. *el-Fıkhu'l-Ekber Eserleri Bağlamında Ebû Hanîfe ve İmam Şâfi'nin Kelâmî Görüşleri (Yüksek Lisans Tezi)*. Sakarya, 2011.
- KILAVUZ, A. Saim. *Akaid*. Cilt II. DİA, 1989.
- KURT, Hasan. «Sİstematik Kelam Açısından İmam-ı Azam Ebu Hanîfe'nin Akaid Risalelerinde İman Esasları.» *C.Ü. İlahiyat Fakültesi İlahiyat Dergisi* XV, no. 1 (2011): 99-125.
- ÖZARSLAN, Selim. «es-Sevâdu'l-A'zam ile el-Akîdetu't-Tahâviyye'nin İçerik Açısından Karşılaştırmalı Bir Tahlili.» *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2011: 195-216.
- ÖZLER, Mevlüt. «İki Akaid Metni: el-Fıkhu'l-Ekber İle en-Nesefî Akaidi'nin Muhteva Açısından Mukayeseli Bir Tahlili.» *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 14 (1999): 47-65.
- TAHÂVÎ, Ebû Ca'fer. *Metnu'l-Akîdetu't-Tahaviyye* içinde. Beyrut: Dâr-u İbn-i Hazm, 1995.
- WATT, W. Montrogemery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Çeviren Ethem Ruhi Fığlalı. İstanbul: Şa-to, 2001.